

MEGTÚRT IGAZSÁGOK (TÁR)HÁZA

(Dosztojevszkij, a filozófus)

DÓSA ZSOLT

Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár

Filozófia szak, 3. év

Fjodor Mihailovics Dosztojevszkij a sesztov-i értelmezés szellemében fogta fel a filozófia mibenlétét – bár Sesztovot nem ismerhette, Sesztov őt ellenben igen! – de ahhoz amit tett, írt, még annak tudása sem volt szükségszerű, amit mások értettek vagy nem értettek a filozófia alatt. Ösztönösen is ráérez(het)ett arra, amit szolgálni kell: a lényegről írni. De mi másról is szólna a filozófia? *Το τιμιωτάτον* – a legfontosabb dologról, s csak erről.

Elvetette az örök igazságok kutatását. Nem fogadott el igazságot, csak igazságokat ismert. Igazságai nem a szükségszerűség jegyében születtek, csupán *emberi vélekedésekről, doxákról* van szó. Nem is állt szándékában valami bizonyos fölmutatása; ellenkezőleg: az evidenciák felfüggesztése, a felkavarás, bizonytalanságba kergetés volt a célja. Mert világunk a bizonytalanság és az ellentmondások birodalma – nekünk pedig meg kell tanulnunk e körülményhez igazodva élni.

„A filozófiának nem lehet semmi köze a logikához, a filozófia művészet, mely igyekszik áttörni a következtetések logikai láncát és kivezetni az embert a képzelet, a fantasztikum végtelen tengerére, ahol minden egyként lelhető és lehetséges” – írta Sesztov, s e kijelentés a Dosztojevszkij-módszer summázataként is felfogható.

Rendszeresség nélkül nincs filozófia – vélte Heidegger, s e megállapítással (látszólag) Dosztojevszkijt kirekesztette a filozófia berkeiből. Azonban egyrészt a filozófiát hiába határoljuk be, mindig felüti fejét e korláton kívül; másrészt Dosztojevszkijt nem kell kirekeszteni, mert éppen be nem lépésével vált „kaszonkívüli” filozófussá.

A világa nem ölt kozmikus méreteket, csupán egy mikrokozmoszsal találkozunk, mely az *ember* nevet viseli. Alkotásai a realizmus jegyét hordják magukon, mivel csupán így található meg az ember az emberben. Az emberi lélek legmélyéig hatolt és itt lelte meg az ember és az élet igazi lényegét.

Radikális különbség áll fenn Dosztojevszkij és egy „iskolafilozófus” közt. Már hozzászoktunk, hogy a filozófiát mint lényegileg történetit tekintjük, ugyanakkor a filozófustól elvárjuk, hogy a rendszer vagy a rendszeresség védelmében meg-

semmisítsen, legyilkoljon más feltörekvő (feltörő) igazságokat. Dosztojevszkijnél a történetiség nem lényegi, s így kiiktatható összetevő (legalábbis az esetek döntő többségében); gyilkolni pedig nem tud.

Már Arisztotelész észrevette, hogy a magban lehetőség szerint benne él a fa. Hasonlóképpen az emberben is – mondhatni: csírájában – ott él megannyi igazság lehetősége. Ezek az igazságok nagyjából sohasem fognak a felszínre kerülni. A nevelés, neveltetés, a környezet és más tényezők hatása nyomán szert teszünk egyfajta érzés-, észlelés-, gondolkodásmódra, s ennek megfelelően csak bizonyos fajta vélekedéseket tudhatunk felszínre hozni és igazságként elismerni. A hétköznapi ember, az *akárki* legtöbb esetben képtelen arra, hogy igazságait a felszínre hozza. Sokkal könnyebb mások által felhozott és a többség által elfogadott igazságokat vallani. Ezzel szemben a filozófustól – a szellemi kultúra aktív résztvevőitől – elvárjuk, hogy a mélybe lebukjon és onnan igazságokat hozzon a felszínre. De nem akárhogyan: a felmutatott igazságoknak racionálisan emészthetőeknek kell lenniük. A logika törvényeiről – mint amilyen az ellentmondásmentesség elve – elmondhatjuk, hogy az emészthetőség törvényei is.

Az igazsáért alábukó filozófusnak szem előtt kell tartani e kritériumokat; csak egymással jól megférő, a logikai keretbe illeszkedő igazságokat gyűjthet össze. A keretbe nem illő vagy be nem férő igazságokat visszafordíthatatlanul meg kell semmisítenie, még mielőtt a felszínre kívánczozhatnának. Ha valamilyen módon mégis a felszínre kerülne, egy filozófusnak meg kell fosztania minden bizonyosságától, és a mélybe kell vetnie. Mindenképpen azt a látszatot kell keltenie, hogy megtisztította a teret az *igazság* zavartalan virágzásához.

Dosztojevszkij nem vállalta ezt a szerepet. Arról, hogy alábukjon az igazságok birodalmába, ő sem mondhatott le, hanem az emberi lélek legmélyére szállt alá, ahová előtte senki nem merészkedett le. Innen kezdte „feldobálni” – mondhatni rendszeresség nélkül, össze- vissza, minden emészthetőség-törvényre fittyet hányva – a maga egyéni és egyedi igazságait, melyek korántsem azonosak a más filozófusok által szállított evidenciákkal.

A filozófus személyét a felhozott igazságai alapján utólagosan próbáljuk rekonstruálni. Az esetek döntő többségében (szerencsére) könnyű helyzetben vagyunk: a filozófus igazságai egy nagy egységes (világ)képpé, állnak össze. Másfelől az életpálya nagy törésvonalai alapján több elkülönülő részt figyelhetünk meg.

Dosztojevszkij esetében bonyolultabb a helyzet: igazságai (mintha) nem azért születtek (volna), hogy egységes egészben legyenek szemlélhetők. Igazságait nem a rendszeresség, s főleg nem a rendszer igénye szülte; ellenben az élet közvetlen igenlésének szülöttei és magukon is viselik annak szertelenségét. „Ismerd meg önmagad!”, mint cél és a hozzá tartozó igazságok logikai keretbe való beilleszthetősége már nem kérdés Dosztojevszkij számára.

Egységes Dosztojevszkij-kép nem állítható össze. Kirillov, Miskin herceg, Raszkolnyikov, a karamazovok, Szonya, Zoszima, ... – csupán Dosztojevszkij egy-egy elemei, méghozzá, hiszen minden elemnek nem adatott meg a kitörés és a felszínrejutás lehetősége. Az író a végességben él, s éppen ezért számos elem, mely ami az íróban a lehetőség szintjén áll, a vég beálltával a megvalósulatlanság birodalmába zuhan. Az elemekkel több-kevesebb igazság „társul”, tehát egyes elemekhez egy vagy több tulajdonság, atom járul hozzá, mely az illető elem „egy igazságát” jelenti. Minden igazság egy-egy atom.

Minden elem és (értelemszerűen) minden atom Dosztojevszkijé. De lehetetlen lenne ezen atomokat egy nagy egységes képpé összerakni, mivel rengeteg az össze nem illő, ellentétes elem. Az atomok között nincsen semmilyen kohéziós erő, mely egységet teremthetne. Mindezek a Dosztojevszkij kép egy-egy alkotóelemei, melyek – Leibniz monászához hasonlóan – valamilyen módon hasonlítanak alkotójukhoz, de összegzésük nem jelenti az egészet. Helyesebb, ha ezen atomokat egyedi igazságokként fogjuk fel.

Dosztojevszkijel kapcsolatban, gyakran megjegyzik, hogy élete során többször változtatta „nézeteit”. Ő azonban sohasem vállalkozott filozófiai nézeteinek nyilvános kihirdetésére. Dosztojevszkij csak igazságokat hozott fel, és mindenik mellett valamilyen vágy, hit, értelemi belátás szólt. Azt sem tagadhatjuk, hogy mint azt Sesztov megjegyezte, élete második felében a korábban dominánsnak tekintett *realisról* a *csodálatosra* tevődik át a hangsúly.

Lét, Isten, szabadság, halhatatlanság, csoda, hit, értelem, szeretet, szenvedés, – megannyi fogalom, melyet a „lényegről írva” nem hagyhatott érintetlenül, s ezen érintés kapcsán pattannak ki filozófiai értékű igazságai. Az adott irodalmi közegben nyerik el igazságai a bizonyosság maximális erejét. Az irodalmi kontextus korlátot emelve közéjük térben és időben szétválasztja az egyes atomokat, ugyanakkor ez a korlát védőburokként is működik, mivel megőrzi egyediségüket. Az irodalmi kontextustól megfosztott igazságok elértéktelenednek.

A végletek, az ellentétek jelentik Dosztojevszkij számára az otthonos talajt. Az „egérlyuk emberének” állítása: „vagy hős vagy szemét”,

alapigazságoknak tekinthető. Hasonló Kirillovics fejtegetése is, aki szerint „*mi ugyanabban az időben magunkba tudunk fogadni minden elképzelhető ellentétet s ugyanakkor a hit végtelenségét is*” – és ezt akár Dosztojevszkij hitvallásaként is felfoghatjuk; vagy elfogadjuk, vagy visszautasítjuk. Ha az utóbbi mellett döntünk, akkor újabb fogalom meghatározására kényszerülünk. Ha elfogadjuk, akkor azt is meg kell engednünk, hogy nem csupán Dosztojevszkijre vonatkozik, hanem általánosítva az egész korra. Sőt magára az orosz emberre is, hasonlóan ahhoz, ahogyan az *A karamazov testvérek* c. regényében írja: „*szinte divatban volt az elmék bizonyos zűrzavara*”. Az elfajulás addig fokozódik, hogy az *egérlyuk embere* számára szinte a kommunikáció is fölöslegessé válik, hisz bármit mond, mindig ott él benne számos ellentétes elem. Az ellentétes elemek az érzékiség szintjén is jól megférnek: a gyűlölet és a vonzalom érzése csak fokozza egymást.

Az emberi lét képezi filozófiájának magvát, s egyúttal minden igazság előfeltételét. De valójában e mag feltörése a legnehezebb, hisz az emberi lét hordozza magában a legnagyobb titkot: *miért élni?* E kérdésre minden embernek hallgatólagos választ kell adni, ami mögött a legszilárdabb meggyőződésnek kell elrejtőzködni – „e nélkül az ember nem hajlandó élni”. Az „egérlyukbeli” az ember célját a folytonos küzdelemben véli megtalálni. A célbaérés, az evidenciák kezdete, a „kétszer kettő négy stádiuma már a halál kezdete” Aljosa Karamazov minden logikát elvet: előbb meg kell szeretnünk az életet, s csak utána foghatjuk fel az értelmét.

Az emberi lét minden elsőbrendűsége ellenére nemegyszer alárendelődik az eszmének: az eszme határozza meg az ember létezésének módját. Raszkolnyikov egy eszméért képes volna eldobni az életét. Kirillov elvből oltja ki életét. Dolgorukij az eszmét választja, „mert meggyőződése matematikai alapokon nyugszik”. Az eszme kitermelése fáradságos, bonyolult dolog, ugyanakkor ritka az olyan ember, aki képes valamilyen eszmét önmagából kitermelni.

Az értelem minden kétséget kizáróan jó, de az embernek nem csupán értelmi szükségletei vannak. Az *egérlyuk embere* a tudattúltengést „*igazi hamisítatlan betegségnek*” titulálja; az értelem csak egyfajta igényt elégít ki, de az embernek olyan szükséglete is van, mint az akarás. Bizony sokszor szeret lemondani a józan ész nyújtotta előnyökről, s az akarat rabságába szegődni. Különben értelmi megismerőképeségünk is korlátolt és Ippolit kemény filozófiai igazságot mondott ki – tudatosan vagy sem – azt állítva, hogy „*minden zseniális gondolatban mindig marad valami, amit semmiképpen sem tudunk közölni másokkal*”.

Csoda, titok, tekintély – három erő, és csupán ezen erők képesek lenyűgözni, rabul ejteni az embert. Az Ivan Karamazov-féle igazságból az derül ki,

hogy a csoda elvetésével az ember Istent is elveti: mivel az ember Istenben csak a csodát keresi, mert képtelen nélkül megenni. S ezért, ha Istent elveti, új csodákat keres magának. Miskin herceg a vallásos érzés lényegét is egyfajta csodának tekinti, melyet fogalmilag nem lehet értelmezni, magyarázni, s melyről mindig le fog pattani az ateizmus vádja.

Isten kapcsán fogantak meg a legváltozatosabb igazságok. Közös nevezőnek tekinthető az a tény, hogy az élet Isten nélkül gyötrelmes, tehát meg kell szerezni Istent. De hogyan? Sater úgy látja, hogy Isten elérhető, munkával megszerezhető. Ez az Isten egy-egy nép egész tevékenységének a célja, a nép összetett személyisége, mert a nép – erősségének megfelelően – sajátos Istent alkot magának, mert nem lehet meg erkölcs, vagyis a jóról és a rosszról alkotott fogalmak ismerete nélkül. Ezért akik elvesztik népükkel a kapcsolatot, Istennel veszítik el a kapcsolatot. Mahar Ivanovics igazsága szerint az ember nem élhet úgy, hogy valamit ne imádjon, s ha megtagadja Istent, akkor bálványt ezt fogja imádni. Miskin herceg a személyes Isten létezésében hisz, mely igaz szívből örül, valahányszor megtérni lát egy bűnöst. Szokolszkij igazsága ezzel összeegyeztethetetlen: ha Isten személy, s nemcsak teremtésben szétömlő szellem vagy valami folyadék, akkor hol lakik a felsőbbrendű lény? Kolja Istent a világrend szavatolójaként fogja fel, s ha nem volna, ki kellene találni. Ivan Karamazov azt tartja a legcsodálatosabbnak, hogy egy olyan állatban, mint az ember, felbukkanhatott Isten szükségességének a gondolata. Kirillovnál Isten szerepét a legmagasabb eszme tölti be: az, hogy nincs Isten. Ha pedig nincs Isten, akkor minden akarat az övé – szuverenitását bizonyítandó föbe lövi magát. Mahar Ivanovics az öngyilkosságot tartja a legnagyobb bűnnek, de elismeri, hogy egyedüli bírója, a „minden mértéket és határt magába foglaló Úristen” lehet.

A halhatatlanság problémája Isten létét is implicálja. Pjotr Alexandrovics kijelenti, hogy egyedül a halhatatlanságba vetett hit garantálja a szeretet törvényét, de a halhatatlanságba vetett hit elvesztésével az emberben kiapad minden Istentől jövő törvénybe vetett hit. A Rakityin-igazság azonban másképpen szól: az emberiség akkor is talál magában annyi lelkiezt, hogy az erénynek éljen, ha már nem hisz a lélek halhatatlanságában. „A halhatatlanságért akarok élni, és felemás megalkuvást nem fogadok el” – nyilatkozta Aljosa Karamazov, de ha Isten nem léte mellett szavaz, akkor rögtön az ateistákhoz csatlakozik.

A Nagy Inkvizitor az ember leggyötrőbb gondjának azt tartja, hogy ha szabadon marad, minél előbb keres valakit, akinek odadobhatja a szabadságát, és aki előtt meghajolhat. Ez olyan valaki kell legyen, aki előtt mindenki hajlandó meghajolni. Szabadságra nincs szükség – túl súlyos teher ahhoz, hogy az életben megbírkozzunk vele.

Kirillov azt állítja, hogy a szabadságban túlságosan megszerette az életet, a rettegést és a fájdalmat. Aki azonban a szabadságot óhajtja, annak meg kell ölnie magát, és Istenné kell válnia.

A szenvedés legtöbbször pozitív tényezőként jelenik meg. Sztavrogin a szenvedésben a megváltás egyedüli lehetséges útját látja. Ugyanezt mondja a Raszkolnyikov-igazság. Az *egérlyukbeli* úgy véli, hogy a józanész tévedhet az előnyök dolgában, s a magasztos szenvedés előnyösebb lehet az olcsó boldogságnál.

A szeretet az ember kiváltsága, ugyanakkor roppant erő. A szeretetben való előrehaladással arányosan – szól a Zoszima-igazság – nő a lélek halhatatlanságának és Isten létének bizonyossága. Ha szeretünk, már az Istené vagyunk. A szeretet mindent megvált, mindent megköt. A bűnös ember szeretete bűneivel együtt a szeretet csúcsa, csaknem az isteni szeretet mása. A kérdésre, hogy mi a pokol, ezt a választ adja: „Szenvedés amiatt, hogy nem lehet többé szeretni.” Sztjepan Trofimovics a szeretetet a lét fölé helyezi, a lét koronája, mely előtt a létnek meg kell hajolnia. Miskin herceg az emberiség egyetlen törvényét a szeretetben látja.

Az igazság és a hazugság problémája nem probléma. Lebegyevnél az igazság a tettel összefonódva az őszinte megbánásban fejeződik ki. A hazugság és a szó pedig abban, hogy hogyan lehetne valamit nyerni megbánással. Razumikin a hazugságot tekinti az ember egyetlen kiváltságának a többi élőlény fölött. A hazugság az igazsághoz vezető út, s a magam módján hazudni emberi dolog, mint mások igazságát szajkózni.

Az Igazság-birodalmán belül nagy hangsúlyt kapnak a hit igazságai. Egy levelében így vall: „Én a kor gyermeke vagyok, a hitetlenség és kételkedés gyermeke voltam mindeddig, sőt (tudom jól) az leszek síromig. Milyen hosszadalmas gyötrodéseket okozott és okoz nekem most is a hitnek ez a szomszár, amely minél erősebb a lelkemben annál több érv ébred fel bennem”. Dosztojevszkij paradoxont is megtűró voltát jól illusztrálja Sztavrogin személye, aki „ha hisz, nem hisz, hogy hisz, ha pedig nem hisz, akkor nem hisz, hogy nem hisz”. Sztjepan Trofimovics olyan lényben hisz, amely csakis őbenne ébred öntudatra. Az embereknek nélkülözhetetlen a hit. A Satov-igazság tagadja, hogy a tudomány és az ész alapján be lehet rendezkedni: az emberekben mindig élni fog a vég iránti csilláphatatlan vágy. A totális tagadás, az ateizmus a legtökéletesebb hithez vezető lépcső utolsó előtti foka, melyen bármely pillanatban túlléphetünk – tartja a Tyikon-igazság.

Dosztojevszkijnél nincs rendszer és nincs rendszeresség, csupán filozófiai igazságok önálló csírái lelhetőek fel a műveiben. Igazságait nem előzi meg, és nem is követi igazolási folyamat – hacsak az irodalmi kontextust nem tekintjük annak. Vélekedései abból nyerik igazság mivoltukat, hogy igazságként

értelmezettek: Dosztojevszkij *elemei* (mikrokozmoszai) számára a berendezkedés szükséges feltételeit nyújtják. Emberi sorsok alapjait és tartópilléreit jelentik ezen igazságok. Kirillov számára nincs Isten – és ez az ő igazsága, erre építi életét. S az, hogy utólag (talán) hamisnak bizonyul(hat), amit ő (Ő) igazságnak tételezett, az már mellékes és semmit sem változtat a helyzeten.

Nem mondjuk, hogy hazugságban élt, ahogyan Kopernikusz előtt élőket sem vádoljuk meg azzal, hogy létük egy nagy hazugságra épült.

A történetiség, a recepció számára ismeretlen fogalmak. Igazságai nem mások ellenében, hanem önmaguk kedvéért születtek meg. Nem akart résztvenni a filozófiai gondolkodás folyam(at)ában. Éppen ezért Dosztojevszkij zárt igazságai a maguk egyediségében cáfolhatatlanok, kikezdzhetetlenek.

Igazságairól nem lehet a szigorú általánosság jegyében szólni. Igazságai egy adott irodalmi keretben egy *elem* által kimondva válnak egyedi igazságokká és őrizhetik meg bizonyosságukat.

Az előbbieket figyelembe véve belátható, hogy lehetetlen vállalkozásba kezdenénk, ha valamennyi igazság rekonstruálása révén megpróbálnánk egy „tökéletes” Dosztojevszkij képet alkotni. Dosztojevszkijt értelmezzük, de csak a bennünk meglévő vagy beépülő értelmezési keretnek megfelelően tudjuk magunkba fogadni. Az, hogy ki mit tart meghatározónak, úgy tűnik, személyiséggel kapcsolatos probléma is. De az is lehet, hogy megoldhatatlan probléma, hisz valamennyi igazság ott élt Dosztojevszkijben, ám az igazság intenzitásának foka, az életpálya bizonyos szakaszaiban számunkra hozzáférhetetlen marad.